

**ЎЗРФА ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ ФОНДИДА САҚЛАНУВЧИ №9927
РАҚАМЛИ ҚЎЛЁЗМА МАТНИНИНГ ГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Баратов Ғиёсиддин
ТДШУ 2 босқич магистранти

Матн тарихини ўрганиш учун, биринчи навбатда, уни тўғри ўқиш лозим. Араб ёзувидаги Шарқ қўлёмаларини ўқиш учун кўп нарсани, хусусан, мусулмон Шарқи ва унга хос жиҳатларни билиш лозим. Чунки бугунги кунда яшаётган, бошқа ёзув ва ўзгача муҳитда шаклланган киши матншунос бўлиши учун матн яратилган даврга «кўчиб», матн билан муносабатга киришиши лозим бўлади.

ЎЗРФА Шарқшунослик институти қўлёмалар фондида №9927 инв.рақам остида сақланувчи қўлёмалар манба ўзида ўзбек шеърӣ қиссачилиги намуналарига оиддир. Бу манба Холис тахаллусли муаллифга тегишли бир нечта қиссаларни ўз ичига олади. Матншуноснинг дастлабки вазифаларидан бири қўлёмаларнинг манбанинг график-имло хусусиятларини тадқиқ этишдан иборат. Қайси график белги айна манбада қандай товушни ифода этганлиги масаласи ечилса, асар матнини тўғри уюштириш ва талқин қилишга пойдевор яратилган бўлади. Шу жиҳатдан қуйида мазкур манбанинг график-имло хусусиятларига тўхталамиз.

Манбада “алиф” қуйидаги унли товушларни ифодалашга хизмат қилган:

1. “ā” товуши – орқа қатор, “йўғон”, кенг, лабланган унли:

Эски ўзбек тилидаги матнлардаги унлилар қатори хусусида гап кетганда ā (о) унлига диққат қаратиш лозим. Кўп туркологларнинг фикрича ā унлиси эски туркий тилда мавжуд бўлмаган. Хусусан, Алишер Навоӣ даври тилида ҳам. Шунингдек, туркий тилга хос сингармонизм қонунияти ҳақида шундай дейилган: Сўнгги йилларда тилшунослимизда ўзбек тили тарихида, хусусан, Алишер Навоӣ асарлари тилида сингармонизм қонуни бузилган эди, ўзбек тили тарихи учун ушбу ҳодиса аҳамиятли эмас, деган фикрлар чиқиб қолди. Буткул қўшилиб бўлмайдиган фикр. Туркий тиллар тарихида, хусусан, эски ўзбек тилида сингармонизм темир қонун сифатида амал қилган. Эски ўзбек тилининг фонетик қурилиши, морфо-фонологик тизими ана шу қонунга бўйсунган эди. Навоӣ асарларининг тили сингармонизмли тилдир. Бугина эмас, бутун ўзбек мумтоз адабиёти асарларининг тили айна қонунга асосланади.

Демак, манба матнини тадқиқ қилганда туркий сўзлар учун ā ни ўрнига олди қатор а ни қўллаш лозим бўлади. Ўзлашган сўзларда эса ā ўз ҳолатида қолади. Шунингдек, матнни уюштиришда сингармонизм қонуниятини эътиборга олиш керак. Араб ёзуви туркий матнларга алиф ҳарфи кўпфункционали белги ҳисобланади. Жумладан, ушбу манбада ҳам бу ҳарф ā ни ифодалашга хизмат қилган:

قرديلار نى جى حوار يوز نچه سى قيسى هر

دیدییا کیلور عاخیر الارنی غیدین کویلو

Har qaysisı neçä yüz xavārijnı qirdılar
Köbluğudın alarnı ājiz kelür dediyä (10 b)

2. “a” товуши -

قالدی یتم اتادین اوغلی اکی نی خسین

بولدییا شهد اولم دشتیده نی بلا کر

Xusaynnı iki oğlı atadın yetim qaldı
Karbalāni daštida ölim şahid boldiya (10 b)

3. “ä” товуши -

اولدی انیسی اکی سیندی کونکلی نی خسین

دیدییا تتای امیددی یغلادی اوروب فریاد

Husaynnı könli sindi, iki inisi öldi
Faryād ürüp yığladı emdi netäy dediyä (10 b)

4. “e” товуши – олд қатор, “ингичка” кенг лабланмаган унли.

درمانده قیلدی منی ارمانده کتی اغام

دیدییا قیلای نجوک حزانده امیددی قالدیم

Ağam ketti armānda, menı qıldi darmānda
Qaldim emdi xazānda neçuk qilāy dediyä

5. “i” товуши – орқа қатор, “йўғон”, тор, лабланмаган унли.

6. “i” товуши – олд қатор, “ингичка”, тор, лабланмаган унли:

اوز اتيا قولینی اولتوروب ديب ایچایین

ایردی یوق یوتکان قطره قولیغه الیب هنوز

Içayin deb olturup qolnı üzätiyā
Hänüz alip qoliğa qatra yütgän yoq ärdi

7. [o] – орқа қатор, “йўғон”, кенг, лабланган унли;

دیدیالار برادرلار باردیلار پری دریا

دیدییا لار بیرینک سو قطره بر اوغلانغه بو

Daryā bırı bardılar bıradärlär dedilär
bu oğlanğa bir qatra suv berıñlär dediyä

8. [ö] – олд қатор, “ингичка”, кенг, лабланган унли;

قالدی یتم اتادین اوغلی اکی نی خسین

بولدییا شهد اولم دشتیده نی بلا کر

Xusaynnı iki oğlı atadın yetim qaldı
Karbalāni daštida ölim şahid boldiya

9. [u] – орқа қатор, “йўғон”, тор, лабланган унли;

اولدی انیسی اکی سیندی کونکلی نی خسین

دیدییا تتای امیددی یغلادی اوروب فریاد

Husaynni köñli sîndi, iki inisi öldi
Faryād urup yïğladî emdî netây dediyä

10. [ü] – олд қатор, “ингичка”, тор, лабланган унли.

“а” ёки “ä” товушини қўлэзмада “алиф” ҳарфидан бошқа ҳарф ҳам ифодалаган. Бу ◦ ҳарфидир. Бундай хусусият форсий тилда мавжуд. Лекин, бу манбада туркий сўзларда ҳам қўлланган:

قالدى يتم اتادين اوغلى اكي نى حسين

بولدييا شهد اولم دشتيده نى بلا كر

Xusaynni iki oğli atadin yetim qaldî

Karbalāni daštida ölim šahid boldiya (10 b)

Яна бир мисол:

يادكاريم قالقان اندين غمخوريم ايردى اغام

ديدييا باراي قبيده غمكذاريم ايكي اى

Ağam erdi ğamxorim andin qalğan yādġārīm

Ey iki ğamguzārīm qayda baray dediyä

Ёки:

رسول بابام قبيده دور على اتام قبيده دور

حسين اغام قبيده دور منى كورسه ديدييا

Rasul babam qaydadur 'Alî atam qaydadur?!

Hasan ağam qaydadur, meni körsädediyä

◦ ҳарфи асосан сўз охирида келганда “а” ёки “ä” товушини ифодалаб келган.

Кўпгина манбаларда б ҳарфи икки товушни ифодалайди: b ва p. Лекин, қўлимиздаги манбада бу икки товушни ифодалаш учун икки белгидан фойдаланилган. б ҳарфи b товушини, п эса p товушини ифодалаган.

اى ايكي نونهاريم كلغجه خندانيم

توكانماسين سين سيز ارمانيم كويتور منى ديدييا

Ey iki navnihālim gulġunča-yi xandānīm

tügānmāsin sensiz armānīm köbtür meni dediyä

Ёки:

ش لارن قاندين منى بغرى دشتى لالاراز

بولدى اى پروردكار رضاسى سيني ديدييا

Shahidlarni qonidin Kufa lolazor

Bo'ldi ey parvardigor rizosidin dediyo

Асарда “Коф” ҳарфи кўп товушларни ифодалашда хизмат қилган. Шулардан бири [k] товуши:

Emdi bir kichik o'g'li Ali asg'ar dir alif+yoy+dol+yoy

Ko'bdin ko'b tashna bo'ldum oyo bobo dediyo

[g] товуши:

تائک اتکونجه اوخلامای اولتورمی یغلاى یغلاى

امدی مین نجوک قیلاى جکرلاریم دیدییا

Taŋ atğunça uxlamay olturmay yığlay yığlay

Emdi mən neçük qılay jigärlärim dediyä

“Коф” ҳарфи туркий тилдаги қўлёмаларда [ŋ] товушини ҳам ифодалаб келган. Қўлимиздаги манбада бу товушни беришда “нун” ва “коф” ҳарфидан фойдаланилган:

دیدیا لار برادرلار باردیلار پری دریا

دیدیا لار بیرینک سو قطرہ بر اوغلانغہ بو

Daryā biri bardīlar birādarlar dedilär

Bu oğlanğa bir qatra suv beriñlär dediyä

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир қўлёманинг ўзига яраша хусусиятлари бор. Айрим ҳарфларнинг имлосида ҳам ҳар бир манбанинг ўзгачаликлари кузатилади. Муайян ҳарфлар бир нечта вазифани бажарган. Бу манбада ҳам коф, жим ҳарфлари икки товушни ифодалаган. Унлилар баъзан ҳарфлар билан ифодаланган бўлса, баъзилари ёзувда берилмаган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Равшанов Ф.Р. Холис ва унинг адабий мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 1997.
2. Содиқов Қ. Эски ўзбек тили. – Тошкент, 2022.
3. ЎзРФА Шарқшунослик институти фондида сақланувчи №9927 инв.рақамли қўлёмза
4. Эркинов А. Матншунослик асослари. – Т.: ЎзМУ, 2009.